

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 271-297, January 2013

KUTADGU BİLİĞ VE DİVANÜ LUGATİ'T TÜRK'TE KUŞLAR

BIRDS IN KUTADGU BILIG AND DİVANÜ LUGATİ'T TÜRK

Adem AYDEMİR

Milli Eğitim Bakanlığı, Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni

Abstract

The critical edition of Kutadgu Bilig, which is one of the works of Karahanlı Turkish period, was published by Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat in 1947. The translation of Divanü Lugatî't Türk, which was published by Besim Atalay in 1939. In this article, for this purpose we used the Reşid Rahmeti Arat and Besim Atalay publications of knowledge for wealth.

Kutadgu Bilig and Divanü Lugatî't-Türk is very important works for Turkish culture. Therefore, Kutadgu Bilig and Divanü Lugatî't Türk which is the first source about the Turkish world's literature, language, cultural, social situation in the 11th century gives us very important and original knowledge's for Turcology researching.

Animals have an important place in life. In each society's language, there are many vocabularies which are about animals depend on life style and habitat. Animal names and words which are related to those names, have a place in vocabulary in Turkish. In this study, the content of birds in Kutadgu Bilig and Divanü Lugatî't Türk which is one of the first works of Islamic Turkish Literature is discussed. This study was conducted as a survey method based on the review

of the document. In this study, birds are arranged according to name. In the conclusion part of the study results has been given in a table. In this article, proverbs and similes about the birds have been identified. As a result, Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't Türk is precious works that should absolutely be utilized by not only our language, culture and literature historians, but also our nature historians and Ornithologists.

Key Words: Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't Türk, Birds, Bird names, Proverbs and similes of Birds.

Öz

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Kutadgu Bilig'in karşılaştırmalı metin yayını 1947 yılında Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Divanü Lugati't Türk'ün tercüme yayını ise 1939 yılında Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Biz bu çalışmada Reşid Rahmeti Arat ve Besim Atalay'ın yayımlarından faydalandık.

Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk, Türk kültürü açısından çok önemli eserlerdir. Bu sebeple, XI. asır Türk dünyasının dil, edebiyat, kültür ve sosyal durumuyla ilgili zengin ve özgün ilk bilgileri veren Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk, Türkoloji araştırmalarında her zaman temel kaynak olmuş ve araştırmacılar tarafından çok yönlü olarak ele alınmıştır.

İnsan yaşamı içinde hayvanların önemli bir yeri vardır. Her toplumun dilinde, yaşam biçimlerine, yaşam alanlarına bağlı olarak hayvanlarla ilgili sözler yer alır. Türkçenin söz varlığı içinde hayvan adları ve bunlarla ilgili sözler önemli bir yer tutar. Bu çalışmada İslâmî Türk Edebiyatı'nın ilk eserlerinden olan Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te kuşlar konusu işlenmiştir. Bu çalışma tarama modelinde olup doküman incelemesine dayalı olarak yapılmıştır. Bu çalışmada yer alan kuşlar adlarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Elde edilen veriler çalışmanın sonuç kısmında bir tablo halinde sunulmuştur.

Bu makalede, eserlerde geçen kuşlarla ilgili atasözleri ve benzetmeler tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk, sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizde değil, doğa tarihçilerimiz ve kuş bilimcilerince dahi mutlaka ele alınıp değerlendirilmesi gereken kıymetli eserlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't Türk, Kuşlar, Kuş adları, Kuşlarla ilgili benzetme ve atasözleri.

Giriş

Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk, Türk kültür ve medeniyetini araştırma bakımından birer hazine durumundadır. Türkolojinin temel kaynaklarından olan bu iki eser ile ilgili olarak bu zamana kadar gerek ülkemizde ve gerekse dünyada çeşitli alanlarda çok sayıda araştırma yapılmıştır (Kaymaz 2009: 1408-1422; Coşar-Güneş: 2011-a: 167-231; 2011-b: 19-85). Ancak, bildiğimiz kadarıyla bu iki eserde geçen

kuşlarla ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır. KB ile DLT Türk birbirlerinin rakibi değil bilâkis birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Çalışmamızda, Türk kültürünü araştırma ve inceleme için birer hazine durumunda olan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in KB ve Kâşgarlı Mahmut'un DLT adlı eserlerinde geçen kuşlar ve bunlarla ilgili deyim, terim ve benzetmeleri tespit edip, kuş isimleri esas alınmak suretiyle alfabetik sıraya göre tasnif ederek yararlanıcıların istifadesine sunulmuştur.

XI. asırdan bize ulaşan ve Türk Dili ve Edebiyatının ilk eserlerinden olan DLT'yi Türk milletine kazandıran Rahmetli Âlim Ali Emirî Efendi'nin bu kitabın kıymetini takdir ederken; *"Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak."* dediği söylenir (Tevfikoğlu, 1989: 71; Rifat Bilge 1987: 182-189). Türklerin hususiyetleri hakkında IX. asra ait bilgiler veren el Câhiz, Fazâ'il el-Etrâk adlı eserinde; *"Türklerin memleketlerinin, develere, hayvanlara, davarlara, vahşî hayvanlara ayrı bir şekil verdiğini görürsün. Türklerin hayvanları bile kendileri gibi Türk hususiyetini taşır yani Türkî'dir"* (el Câhiz 1988: 77, ayrıca n. 187) diyor.

Eski Çin kaynakları, Kırgız ülkesinde kuş olarak kartal, yabani ördek, karga, saksagan ve yabani kazların bulunduğunu hususiyle kaydederler (Eberhard 1996: 68). Türk ülkelerinin kuşları, bu ülkeleri ziyaret etmiş olan diplomat ve seyyahların dikkatini çekmiştir. 981-983 yılları arasında Turfan Uygurlarını elçi olarak ziyaret etmiş olan Çinli seyyâh ve diplomat Wang Yen-Te, Barköl denilen yerde, balıkçıl kuşları, yaban kazları ve yaban ördeklerinin pek çok olduğunu belirtiyor (İzgi 1989: 51). Elçi, Kuça'da kuş sürülerinin hep beraber nehir boylarında uçtuklarını, eğer bunlar uçmak için yükselecek olurlarsa, güneş ışığının sıcaklığından hemen aşağıya düştüklerini ve kanatlarının kırıldığını söylüyor (İzgi 1989: 57). Wang Yen-Te, Beşbalık ovasında kartal, şahin, doğan ve akbabaların bulunduğunu avcı kuşların diğer kuşları yakalayarak yediklerini ilâve ediyor (İzgi 1989: 65). XII. asır İslâm Coğrafyacılarından el İrdisî'nin dediğine göre, Hazar Denizi'ndeki Sehîlân (ن‌لايهسد) adasında karga gibi siyah, fakat ondan daha küçük olan kuş sürüleri sığınmış. Bu kuş sürüleri sadece bu adada görülürmüş (Şeşen, 2001: 111). Yine aynı asır İslâm Coğrafyacılarından el Gıranâtî'nin dediğine göre de, Volga Bulgarları ülkesinde, başka bir yerde görülmeyen bir çeşit kuş vardır. Bu uzun gagalı bir kuştur. Üst gagası 6 karış sağa, 6 karış sola çıkmıştır. Lâmelif 'V' gibidir. Bir şey yerken bu çıkıntılar kapanır. Bu kuşun eti böbrek ve mesâne taşına karşı iyi gelir, yumurtası kar veya buz üzerine düşerse ateş gibi onu eritirmiş (Şeşen, 2001: 184).

DKH'nin kahramanları olan Oğuz beyleri avlarda, doğan ve şahin gibi yırtıcı kuşları kuş avı için kullanıyorlar ve yaptıkları işe *'kuş kuşlamak'*¹ diyorlar. Bu *'kuş*

¹ Muharrem Kaya, "Dede Korkut Kitabı ve Manas Destanlarında Av", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 96-106, Ocak 2009; Hasan Yazıcı, "Dede Korkut Hikâyelerinde Av",

kuşla:-' (EDPT: 673) sözünü ilk kez Yenisey Yazıtlarında E. 48 olarak tanımlanan Töles Bilge Tutuk adlı bir beyin mezar taşının 13. satırında bulmaktayız. Orada; *'togday turgazi artzun, kuşladaçı bilge tutuk yok/ Togday turnaları çoğalsın, (onları) avlayacak Bilge Tutuk (artık) yok.'* (Şirin User 2007: 55) deniyor. Türk bey ve sultanlarının saraylarında avcı kuşlar yetiştirmek hususi bir uğraşı haline gelmiş, bu kuşlar sanat eserlerinde ikonografik birer malzeme olarak kullanılmıştır.² Özellikle kartal, Türklerin yalnızca uzaktan gördükleri, büyük ve yırtıcı bir kuştan ibaret değildi. Türklerde kartal, kişilerin arkadaşı ve silâhı oluyor; aynı zamanda *'Türk Aile Ekonomisi'*ne büyük iştirakte bulunuyordu.³ Türkçemizde, *'devlet kuşu konmak'* sözü, kaderinin kendisine hizmet ettiğini ifade eder (Öncül 2009: 175-181). Gök Türk Dönemi insan figürlü heykellerin elinde veya yakınındaki kuş (𐰽𐰺𐰍) tasvirleri, öbür dünya, ölüm ve ruh ile ilintili bir simge şeklinde yorumlanabilir (İskenderzâde 2010: 260). Kuşların Türk Sanatı, Türk Mitolojisi, Türk İnançları ve Onomastiğinde önemli bir yeri vardır.⁴ Kuş motifinin *'Tanrı'nın elçisi, habercisi'* olduğu inancını pek çok Türk destan ve efsanesinde bulmak mümkündür. Bazı kuş türleri doğal ve beşerî felâketleri güçlü ön sezileriyle önceden sezerek gösterdikleri davranışlarıyla insanları uyarmışlar ve tedbir almalarını temin etmişlerdir. DLT'de *'Türkmen'* maddesinde anlatılan bir efsaneye göre, Zülkarneyn zamanında Hakan Şu'nun;

"Gümüşten bir havuzu vardı. Sefere çıkıldığında birlikte taşınır ve içine su doldurulur; sonra kazlar, ördekler yüzdürülür idi. Kendisine 'ne buyrulur, harp edelim mi?' denildiği zaman, cevap olarak 'şu kazlara, ördeklere bakınız, nasıl suya dalıyorlar.' demiş. Bunun üzerine orada bulunanlar hükümdarın savaş için hazırlanmadığı ve buradan çekilip gitmek niyetinde olmadığı zannına düşmüşler." (III: 413).

Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi, Sayı: 1, s. 107-123, Ocak 2009; Sevim Yılmaz Önder, "Oğuz Resmi ile Avlanma", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 20, Ocak 2009.

² Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", **Malazgirt Armağanı**, s. 139-172, TTK Yayınları, Ankara 1972; Nalân Türkmen, "Avcı Kuş İkonografisi ve Hünernâme'deki Betimlemeleri", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 79-95, Ocak 2009; Halit Çal, "Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 89, s. 220-239, 2011.

³ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Cilt I, s. 585-599, TTK Yayınları, Ankara 1998; **Türk Mitolojisi**, Cilt II, s. 127-132, TTK Yayınları, Ankara 2002; "Türklerde Kartal ve Kartal Arması", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 118, s. 209, Ağustos 1972.

⁴ Bu konuda bir bibliyografya için bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Cilt II, s. 547-560; Ebulfez Amanoğlu, "Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 13, s. 61-67, Erzurum 1999; Mustafa Sever, "Türk Mitolojisinde Kuşlar", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 42, s. 83-88, 1999; Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının Folklor ve Etnografyasında Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8, s. 83-93, Ekim 1980; "Türk Dünyasının Düşünce Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, s. 76-125, Nisan 1981; "Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, s. 167-192, Nisan 1982; Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi I", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı: 102, s. 53-60, Haziran 1995; "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi II", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı: 103, s. 55-60, Temmuz 1995; Ahmet Karadoğan, "Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 57, s. 109-116, 2003.

“Zülkarneyn çekilip gittikten sonra hakan Şu, geldi, Balasagun’a kadar ilerledi. Kendi adını vererek ‘Şu/ شۇ’ adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu. Bugün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçemezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır.” (III: 416).

DLT’de öncelikle bir sözlük olma niteliği bakımından ‘kuş/ شوق’ (EDPT: 670) kelimesi hakkında;

“Bütün kuşların adıdır; sonra bundan bir takımları ayrılır; akdoğan ‘ürünğ kuş’, tavşancıla ‘karakuş’, deve kuşuna ‘tewi kuş’, Tavusa ‘yun kuş’, atmacaya ‘ıl kuş’, yıldızlardan Müşteriye ‘Karakuş’ demir; bu yıldız doğduğu zaman ‘Karakuş togdi’ denir. Bu yıldız oralarda sabah vakti doğar. Oğuzlar, deve ayaklarının ucuna da ‘karakuş’ derler. ‘Kızkuş’ tüylerinin rengi bukalemuna benzer, açılınca renkten renge giren bir kuşun adı.” (I: 331) bilgisi yer almıştır.

KB’in sözcük varlığında 2015 adet isim ve 946 adet fiil olmak üzere toplam 2961, DLT’nin sözcük varlığında ise 5147 adet isim ve 3477 adet fiil olmak üzere toplam 8624 adet kelime veya deyim bulunmaktadır (Üşenmez 2008: 249). KB’de toplam 305 defa hayvan adı geçmekte olup bunlardan 31 çeşidi ehli hayvanlar sınıfına, 47 çeşidi de ehli olmayan hayvanlar sınıfına dahildir (Bozkaplan 2007: 1111). Bozkaplan’ın tespitine göre, KB’de hayvan adları 79 çeşittir ve 395 defa kullanılmıştır. ‘Kuş’ adı ve ondan türemiş olan adlar 33 defa geçmektedir. Kuş adı 18 kez, örüng kuş 7, kara kuş 5, kuşçı da 3 defa geçer (Bozkaplan 2007: 1110). Bir başka veriye göre, KB’de çoğunluğu ‘Bahariye’ bölümünde olmak üzere; çumguk, kak, kara kuş, korday, kayserî, kaz, keklik, kıl, kökiş, kugu, kuzgun, laçin, ördek, rây-ı hindî, sağızgan, sandvaç, semürgük, sığırçuk, sungkur, sükiç, todliç, toy, turna, tuti, ügi, örüng kuş, yugak, yügdik kuşları, bir kısmı aynı beyit içerisinde olmak üzere 63 defa geçmektedir (Karabeyoğlu-Ersoy 2012: 636). Bizim tespitimize göre, eserde geçen kuş çeşidi sayısı 29’dur. DLT’de ise tespit edilen hayvan ve hayvanlarla ilgili kavramları karşılayan kelimeler yaklaşık 650 civarındadır. Eserde tespit edilen hayvan adlarının sayısı 272 tane olup bunların bir kısmı evcil hayvanlar bir kısmı av hayvanları, bir kısmı da tabiatta bulunan böcek cinsi hayvanlardır (İlhan-Şenel 2008: 266). Tespitimize göre eserde 88 defa kuş kelimesi ve türevleri geçmekte olup, ismi geçen kuş sayısı 62’dir. Her iki eserde kuşlarla ilgili çok sayıda benzetme ve atasözü bulunmaktadır.

DLT’de, “Kuş kanatın, er atın.” (DLT I: 34) sözüne karşılık KB’de,

“Er at boldı begler kanatı yügi

Kanatsız kuş uçmaz ay begler begi.”

‘Asker beylerin kanat tüyüdür, ey beyler beyi, kanatsız kuş uçmaz.’ (KB: 2006, 3005) şeklinde bir beyit yer almıştır. DLT’deki;

“Buşmasar boz kuş tutar,

Evmeser ürünğ kuş tutar."

'Adam, işinde sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.' (DLT II: 12) sözünün karşılığı KB'de;

"Serinse kişi öz tilekin tapar

Serip turdaçı er ürünğ kuş tutar."

'Kişi sabrederse dilediğine kavuşur; sabredip bekleyen avcı ak kuş tutar.' (KB: 1319) şeklinde yer almıştır. Yusuf Has Hacib, insan için sağlık ve esenlik gerektiğini ifade ederken;

"Esenlik kerek erke neng eksümez

Tiriglik kerek kuşka meng eksümez."

'İnsana esenlik gerekir, mal eksik olmaz. Kuş için hayat gerekir, yem eksik olmaz.' (KB: 1193) diyor.

"Tayanma tiriglikke tüş teg keçer

Küwenme kıwı kutka kuş teg uçar."

'Hayata bel bağlama, düş gibi geçer. Boş mutluluğa güvenme, kuş gibi uçar.' (KB: 1332).

"Tuzakçı körünmez mengin körkitür,

Bezenmiş kelin teg köngül yilkitür."

'Tuzak kuran görünmez, yalnız yemini gösterir; süslenmiş bir gelin gibi gönül çeker.' (KB: 3567).

"Kuş tuzakka menğ uçun ılmur."

'Kuş tuzağa dane için takılır.' Bu söz, azık ararken fenalığa düşen bir kimse için söylenir (DLT III: 359).

"Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl adhrı yıgaç üze konmas."

'Tuzaktan korkmuş kuş kırk yıl çatal ağaç üstüne konmaz.' (DLT II: 331).

"Karga kalı bilse munğın ol buz sukar,

Avçı yaşıp tuzak taba menğge bakar."

'Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga tuzaktaki yeme bakar.' Karga, kendisine gelecek olan sıkıntı ve açlığı bilse buzu deler; halbuki avcı kendisini sakladığı zaman, bilmeyerek, tuzaktaki daneyi görerek tuzağa girer (DLT I: 425).

"Uçar kuş işin bildi tuttu ügür

Kişi sen katılgı kişingni ödür."

'Uçar kuş eşini bildi, sürüsünü buldu. Sen insansın, içine karışacağıın kişileri seç.' (KB: 4200).

*"Kamug nengni kördüm öz ügrün yorır
Kişi yulki kuş kurt öz ügrin bilir."*

'Nereye baktımsa, her mahlukun kendi hemcinsi ile gezdiğini gördüm; insan, hayvan, kuş kurt hemcinsini bilir.' (KB: 4196) diyor. İnsanı doğadan ayırmak mümkün olmadığı gibi, insanların ve kuşların bulunmadığı bir doğanın düşünülmesi de mümkün değildir. Kâşgarlı'nın naklettiği şu şiir parçası bu bakımdan manidardır:

*"Yaruk yulduz togarda udhnu kelip bakarmen
Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter."*

'Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp tatlı sesle ötüşerek şakırdar. Parlak yıldız doğduğunda uykudan uyanır, ağaçlara bakarım ve kuşların tatlı eslerle ötüşünü işitirim.' (III: 194). XI. asır Türk idrâkinde zaman kültürel modelinin çeşitli görünüşleri olan bu olay şemalar içerisinde kara kuş, örüng kuş ve kuğu kuş türleri, kategorik birer unsur olarak renkleri dolayısıyla-karanlık ve aydınlık ile renk eşleştirmesine temel teşkil edecek şekilde yer almakta ve böylece bu tasvirî anlatımda merkezî bir konumda bulunmaktadır (Karabeyoğlu-Ersoy 2012: 627). Yusuf Has Hacib, gecenin başlaması ve sabahın olmasını kuşların faaliyeti ile tasvir ediyor:

*"Kalık bütrü tuttı kara kuş öngi
Ajun barça toldı kara kuş yüngi."*

'Gökyüzü tamamıyla kara kuş rengini aldı. Bütün dünya kara kuş tüyüyle doldu.' (KB: 3949). Sabahın olması ve günün başlamasını anlatırken de;

*"Toğardın yaşık baş kötürdi örü
Kuğu kırtışı boldı dünya tolu."*

'Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı. Dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü.' (KB: 5449).

*"Yaşık baş kötürdi yüz açtı yangı
Ajun bütrü tuttı örün kuş öngi."*

'Güneş başını kaldırdı, tekrar yüzünü açtı. Dünyanın her tarafı ak kuş rengine girdi.' (KB: 5828).

İnsan tabiatının, üzerinde yaşadığı mekânın coğrafi özellikleri ile münasebetinin bulunduğu bilinen bir durumdur. El Câhiz'in dediği gibi, Türk'ü

tanımak onun yurdunu, kurdunu, kuşunu, havasını suyunu tanımayı gerektiriyor. Çalışmamızda, Türkoloji araştırmalarında ilk başvuru kaynaklarımızdan olan KB ve DLT'de geçen kuşlar ile bu kuşlarla ilgili atasözü, benzetme ve beyitler tespit edilip çıkarılarak kuş isimleri esas alınarak alfabetik sıraya göre tasnif edilmiştir.

Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar

Ang: “Yağı ile ilâç yapılan bir kuş adı. Bunun yağı avuç içine sürülürse yağ avucun arka tarafına da geçermiş.” *Ang*: “Yanak. Kızıl anğ: Kırmızı yanak.” (DLT I: 40).

Sertkaya, ‘*Ang*’ın Çince olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 17).

Angıt: Ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş, angut. Kadınların yanaklarına sürdükleri allık anlamındaki ‘*enğlik*/ انكلكا’ ile ‘*anğıt*/ انكنا’ (DLT I: 93) arasında şekil bakımından bir yakınlık göze çarpıyor.

Ayayarsgu: Yarasa. Çigilce (DLT III: 433).

Yarasa: “Yarasa”. Tüyleri az veya büyük ölçüde çıplak olup geceleri dolaşan memeli bir kuş türü. Bu sebeple ‘*yarasa*’ sözü (<*yara/ çıplak) sözünden gelmiş olmalıdır (EDPT: 971).

Bağırlak: Bağırtlak denen kuş (DLT I: 503, 505).

Clauson, bağırtlak; *Bağırlak/ bağırtak* < bağır-la-: “*Bağırlak*” ‘sand grouse’. Türkçe ‘bağır’ kökünden geldiği anlaşılıyor. Bu biçimin içindeki -t sesi sonradan türemiştir. Sonundaki -lak kuş adlarında kullanılan bir ektir.” Ancak, Clauson bu izahla birlikte; ‘*fakat, bu fillle anlam ilişkisi kurulamaz?*’ (EDPT: 319) gibi bir ifade de kullanmaktadır.

Balıkçın: Balık avlayan bir ak kuş (DLT I: 512; EDPT: 337).

Baybayuk: Kelebek kuşu denilen bir kuştur (EDPT: 385). Yuvasını ağaç dalları arasında zembil şeklinde yapar, güzel öter (DLT III: 179).

Bodh: Toy kuşu (DLT III: 121, 142).

“*Kugu korday erse ya turna yugak*

Ya toy tut ya yügdik ya todliç ya kak.”

‘Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.’ (KB: 5377).

Budursı:n: Bildırcın (EDPT: 309; Bildırcın: EDPT: 335).

“*Özüm meninğ budursın*

Otı anınğ çaklanur.”

‘Benim gönlüm bildırcın onun gönlü çalkanır.’ (DLT I: 513).

Çaflı: Şahin kuşudur (DLT I: 431).

Çagrı: Doğan kuşu; çakır kuşu (EDPT: 410). ‘Çagrı Beg’ erkek adı olarak da kullanılır (DLT I: 421).

“Çağrı berip kuşlatu
Taygan ıdhıp tıslatu
Tilki tonğuz taşlatu
Erdem bile ögnelim.”

‘Çakır kuşu verip avlatarak, tazıyı kovalatıp dişleterek, tilkiyi, domuzu taşlatarak; faziletle öğünelim.’ (DLT II: 343).

“Çagrı alıp arkun münüp arkar yeter
Awlar keyik taygan ıdhıp tilkü tutar.”

‘Doğanı alıp, küheylâna binerek dağ keçilerine erişir; geyik avlar, tazıyı salıverip tilkiyi yakalar.’ (Eline doğanı alır, küheylân atına binerek dağ keçisine erişir; uzun kulaklı, ince belli köpeklerle, tilkileri avlar.) (DLT I: 421).

Çançarga: Serçe kuşu (DLT III: 242).

Çekik: Serçeye benzer alacalı bir kuş ki siyah kayalıklarda bulunur (DLT II: 287; EDPT: 415).

Çibek kırkuy: Delice doğan, moymul, atmacaya benzer bir kuş (DLT I: 388; III: 241). *Çibek*: (EDPT: 396; Kırğu:y: EDPT: 654).

Çuluk: Çulluk, öveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu (DLT I: 381; EDPT: 420).

Çumguk: Ayağı ve başı kızıl, kanadında ak tüy olan karga, ala karga (DLT I: 33, 470). (*Çomğuk*: EDPT: 423).

“Kara çumguk ötti sata tumşukın
Üni oglağu kız üni teg yakın.”

‘Kara çumguk mızrak gibi gagası ile ötüyor; sesi nazlı bir kızın sesi gibi cana yakındır.’ (KB: 77).

El kuş: Kartala benzeyen alacalı bir kuş (DLT I: 49).

Karakuş: Tavşancıl (DLT I: 331).

“Kuğuka katılmaz körü tur yuğak
Kara kuş ürüing kuş bile ked yırak.”

‘Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak kuş ile kara kuş birbirinden uzak durur.’ (KB: 4199).

"Kalıkta uçuglı kara kuş yori

Seningdin keçümez aya kök börü."

'Havada uçan kara kuş sürüleri, Canlarını senin elinden kurtaramaz ey gök börü.' (KB: 3578).

"Kanı ol otun it bu dünya bulup

Yaşıl kökke söndi kara kuş müniüp."

'Bu dünyayı bulan ve kartala binerek, mavi göğe çıkan o küstah köpek nerede.' (KB: 4711).

Karga: (Özbaş 2010: 57-65; EDPT: 653). Kara +ga > Karga.

"Karga kazga ötgünse butı sınır."

'Karga kazı yansılasa budu sınar.' (DLT I: 254).

"Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar."

'Karganın yaşlısını kim bilir; insanın içindekini kim anlar, kim sezer.' (DLT I: 425).

"Karga kalı bilse mınğın ol buz sukar

Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar."

'Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme bakar.' (DLT I: 425).

"Bir karga birle kış kelmes."

'Bir karga ile kış gelmez. Bu söz, kendisine yardım edecek arkadaşının gelmesi için, işlerinde ağır olmakla emredilen kimse hakkında söylenir.' (DLT II: 26).

Kargılaç/ Karlıgaç: Kırlangıç kuşu (DLT I: 526, 529; III: 178; EDPT: 659).

Kaşgalak: Ördekten küçük bir su kuşu (EDPT: 672).

"Tenğde bile körse meni ördek atar

Kalwa körüp kaşgalakı suwka batar."

'Ördek beni o göllerde temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar.' (DLT I: 528).

Ka:z/ Kak: (EDPT: 679).

"Kalın kaz kulavuzsuz bolmas."

'Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz. Bu söz, işlerinde kendisinden daha bilgili bir kişiye uymakla emrolunan kimse için söylenir.' (DLT I: 487).

“Kaz ördek kuğu kıl kalığığ tuda

Kakılayu kaynar yokaru kodı.”

‘Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk fezaı doldurdu; bağışarak bir yukarı bir aşağı kaynaşıyorlar.’ (KB: 72).

“Kugu korday erse ya turna yugak

Ya toy tut ya turna yügdik ya todliç ya kak.”

‘Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.’ (KB: 5377).

Kayserî: Bir kuş çeşidi.

Clauson, ‘*kalık*’ sözünün Arapçada ‘*al-ğufra*’ demek olan ‘*balkon, pencere, kule*’ anlamına geldiğini belirtmiştir (EDPT: 620). Kutadgu Bilig’in sunulduğu hakan Ebû Ali Hasan’ın namı olan ‘*buğra*’ aslında öküzdür. Öküz, mitolojik dünya modelinde makrokozmosun ve mikrokozmosun bütün katmanlarını modelleştirmiştir. KB: 88’de Buğra Han cihan hakanı addedilmiştir. Buğra Han’ın bu muazzam mülküne nazaran Bizans ve Hind ancak bir pencere veya bir balkon hükmündedir. Beyitte Bizans ve Hind, Buğra Han’ın tabileri olarak görülmüş, bunlar elçileri vasıtasıyla yeni Han’a tebriknâmeler sunmuşlardır.

“Esirdin keligli kalık kuşları

Kayu rây-ı hindî, kayu kayserî.”

‘Esirden gelen sema kuşları, kimi rây-ı hindî, kimi kayserî.’ (KB: 94).

Keklik: Keklik (DLT I: 479; EDPT: 710).

“Ünin ötti keklik küler katgura

Kızıl ağzı kan teg kaşı kapkara.”

‘Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor, ağzı kan gibi, başı simsiyah.’ (KB: 76).

Kekük: Seksek kuşu; kemiği büyü ve tılsım için kullanılır (DLT II: 287; EDPT: 710).

Kepe:li: Yarasa, gece kuşu (DLT I: 448; EDPT: 689).

Kırgu:y/ Karguy: Atmaca (DLT III: 241; EDPT: 654).

Sertkaya, ‘*Kırguy/ Karguy*’un Çince (Sertkaya 2009: 20) ve Moğolca (Sertkaya 2009: 25) olduğunu belirtir.

“Kiçik uluğka turuşmas, kırguy sonğkurka karışmas.”

'Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.' (DLT II: 95).

Kız kuş: Kıl kuş. Ördeğe benzer bir kuş, ilkbaharda gelir. Beyler onu birbirlerine armağan ederler (DLT I: 337).

"Kaz ördek kugu kıl kalığı tuda

Kakılayu kaynar yokaru kodı."

'Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk kuşu fezayı doldurdu; bağışarak bir yukarı, bir aşağı kaynaşıyorlar.' (KB: 72).

Korda:y: Kuğu cinsinden bir kuş, Pelikan (EDPT: 649).

Sertkaya, 'Korday'un Çince (Sertkaya 2009: 20) ve Moğolca olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 25).

"Korday kugu anda uçup yumgın öter

Kuzgun yanğan sayrap anın üni büter."

'Korday, kuğu orada uçup toplanarak öter, Kuzgun alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır.' (DLT III: 240).

"Todhgurmadı itımnı

Turgurgalır atımnı

Sürdü meninğ kutumnu

Kaz takı kordayımı."

'Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurmadı, Kazımı ve kuğu kuşlarımı, talihimi beraber sürdü.' (DLT II: 177).

"Kugu korday erse ya turna yugak

Ya toy tut ya yügdik todliç ya kak."

'Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.' (KB: 5377).

Kökürçkün: Güvercin (DLT III: 419). (Kögürçgü:n (?gö:-) EDPT: 713).

Köti kızlak: Kuyruğu kırmızı bir çeşit kaba kuş (DLT I: 473; EDPT: 701/2).

Kökiş: Bir kuş çeşidi (EDPT: 714). Kök +iş > Kökiş: Mavimsi.

"Kökiş turna kökte ünin yankular

Tizilmiş titir teg uçar yilküerer."

'Kökiş ve turnalar gökte yüksek sesle bağışıyorlar; dizilmiş deve katarı gibi uçup, kanat çalıyorlar.' (KB: 74).

Kuburga: Baykuş (DLT I: 489). (Koburga: EDPT: 587).

Kugu: Kuğu kuşu (DLT III: 225, 240; EDPT: 609).

“Tegürdi manga elgin elig yaşım

Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım.”

‘Elli yaşım bana elini değirdi, kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.’ (KB: 365).

“Kayu başka kirse kuğu kırtışı

Kuğu teg ürüng kulğu könglin kişi.”

‘Artık başında kuğu rengi beliren kişi, gayret etmeli ki, gönlü de kuğu gibi ak olsun.’ (KB: 1101).

Kuşgaç: Serçe kuşu (DLT I: 455; EDPT: 672).

Kuzgun: (EDPT: 682).

“Böriniğ ortak, kuzgunung yıgaç başında.”

‘Kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında.’ (DLT I: 439).

“Tegürdi manga elgin elig yaşım

Kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım.”

‘Elli yaşım bana elini değirdi, kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.’ (KB: 365).

“Kalıng yüzlüg erdim bütürdi sakal

Kara kuzgun erdim kugu kıldı çal.”

‘Tüysüzdüm, sakal bitirdi; kuzgun gibi karaydım, kuğu gibi ak yaptı.’ (KB: 1098).

“Kara erdi kuzgun tüsi teg başım

Kugu kondı başka yetildi yaşım.”

‘Başım kuzgun gibi siyah idi; şimdi başıma kuğu konu yaşım da çok ilerledi.’ (KB: 5643).

Küzkünek: Çakıra ve kelere benzer bir kuş, hava yutmakla geçinir (DLT I: 528). (Közkenek: EDPT: 760).

Laçın: Şahin. Bu, yırtıcı kuşlardandır; yiğit adama da laçın denir (DLT I: 410).

Clauson ‘Laçın’ kelimesinin Toharca olabileceğini belirtmektedir (EDPT: 763). Sertkaya, ‘Laçın’ın Toharca olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 33).

“Küvez alp sekirtip çerig sürse bat

Laçın kuş kovar teg töker kanları."

'Mağrur kahraman seğirterek, süratle ordusunu sürer; şahinin kuşlara saldırmaması gibi, hücum eder ve kanlar döker.' (KB: 2381).

Ördek:

Clauson, bu kelimenin ör-: "*Yüksek yere çıkmak*" fiili ile isim yapma eki *-dek* gibi iki ayrı morfemden meydana gelmiş olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Türkçe ör- ile bilinmeyen bir dilden geçmiş *-dek* kelimesinden oluşmuş ve *hendiadion* olarak kullanılmıştır. Clauson *-dak/ -dek* eki hakkında; "*The bird/ which reses/ from the water. dak/ dek it is doubtful whether this is a Dev. As well as a Den. Siff, but örrefc looks more like a Dev.*" (EDPT: 205) açıklamasını getirmiştir. Fakat bilindiği kadarıyla Türkçede *-dek* şeklinde bir isimden isim yapma eki bulunmamaktadır.

"Kaz kopsa ördek köliğ igenür."

'Kaz giderse ördek gölü benimser. Bu söz, Bey gittikten sonra halk üzerine büyüklenmeye kalkan düşkün kimse için kullanılır.' (DLT I: 104).

"Akturur közüm yolak

Tüşlenür ördek yugak."

'Gözüm çay akıtır, orada ördek yuğak toplanır.' (DLT I: 222; III: 17).

"Kaz ördek kugu kıl kalığı tudı

Kakılayu kaynar yokaru kodı."

'Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk fezaı doldurdu, bağrışarak bir yukarı bir aşağı kaynaşıyorlar.' (KB: 72).

Saksağan:

"Kuş yawuzı sagzıgan

Yıgaç yawuzı azgan

Yer yawuzı kazgan

Budun yawuzı Barsgan."

'Kuşların kötüsü saksağan, ağaçların kötüsü kuşburnu (yaban gülü), yerin kötüsü bataklık olan yer, halkın kötüsü Barsganlılardır.' (DLT I: 439).

"Sagızganda sakrak kerek tutsa öz

Kaya kuzgunı teg yırak tutsa öz."

'Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir.' (KB: 2313).

Sanduva:ç: Bülbül.

Clauson, Sogdça zntw'çh'tan kopya olduğunu belirtir (EDPT: 837). Sertkaya da 'Sanduvaç'ın Sogdça olduğunu (Sertkaya 2009: 35), bunun Türkçesinin 'Eter kuş' olması gerektiğini savunur (Sertkaya 2009: 12). Eren 'Sanduvaç' adının Türkçe olduğu yönünde ısrarlıdır. Bu etimolojiyi aydınlatmak için Türkçe 'qarlıgaç' (> kırlangıç) kelimesinin de 'qarılıq > kırlangıç' şeklinden çıktığını ifade etmektedir (Eren 1951: 96).

"Senden kaçar sundılaç

Mende tiner karlıgaç

Tatlığ öter sanduvaç

Erkek tişi uçruşur."

'Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende dinlenir, bülbül tatlı tatlı öter, erkek dişi bende çiftleşir.' (DLT I: 529; III: 178).

"Çeçeklikte sandvaç öter ming ünün

Okır sūr-ı 'ibrî tünün hem künün."

'Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece gündüz mezamir okuyor.' (KB: 78).

"Çiçeklikte sandvaç ünün sumladı

Üdiklig eşitti köngül yalngudı."

'Bahçede bülbül yabancı bir dilde bir şeyler söyledi, bunu duyan sevdalının gönlü tutuştu.' (KB: 5972).

Rây-ı Hindi: Bir kuş adı.

"Esirdin keligli kalık kuşları

Kayu rây-ı hindî kayu kayserî."

'Esirden gelen sema kuşları; kimi rây-ı hindi, kimi kayserî.' (KB: 94).

Seçe: Serçe kuşu. Oğuzca (DLT III: 219). <*seçe: "Serçe": (EDPT: 795).

Semürgük: Bülbüle benzer kuş. Balasagun dilince.

"Buç buç öter semürgük

Boğzı uçun menğlenür."

'Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar.' (DLT II: 290).

"Bilig bir tengiz ol uçı yok tüpi

Neçe suv kötürgey semürgük sora."

'Bilgi bir denizdir, onun ucu bucağı yoktur; serçe emse bundan ağzına ne kadar su alabilir.' (KB: 6609).

Sığırcık: Sığırcık kuşu (DLT I: 501). (Sığırcık: EDPT: 816).

"*Sığırcuknu kördüm uçar kak ara*

Tengin baktım erse ikigü kara."

'Sığırcığı gördüm, kazlar arasında uçar; arkadaşlarına bakınca, gördüm ki ikisi de karadır.' (KB: 4198).

Songkur: Songkur kuşu, yırtıcı kuşlardan birinin adıdır. Bu Toğrul kuşundan küçüktür (DLT III: 381).

Eski Türkçe '*sıḡkur*'dan gelişmiştir (EDPT: 838). Sertkaya, '*Songkur*'un Moğolca (Sertkaya 2009: 27) olduğunu belirtir.

"*Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas.*"

'Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.' (DLT II: 95).

"*Saçım boldı sungkur tüsi teg şaşut*

Sakal boldı yazkı gülef teg orut."

'Saçım, sungur rengi gibi kır oldu; sakalım, yazdan kalmış kuru ota döndü.' (KB: 5639).

"*Saçım boldı yazkı gülef teg orut*

Sakal boldı sungkur tüsi teg şaşut."

'Saçım, bahar kelef otu gibi kurulaştı. Sakalsa sungur tüyü gibi alaca oldu. (KB: 5697).

Sundılaç: Sundılaç yund kuşu, çayır kuşu (DLT III: 178). (Sondılaç: EDPT: 837).

"*Sundılaç ışı ermes örtkün tepmek.*"

'Harman döğmek çayır kuşunun işi değildir. Bu söz, kuvvetli kişinin işini yapmak isteyerek gücü yetmeyen arık için kullanılır.' (DLT I: 526).

Sükiç: Bir çeşit kuş (EDPT: 819).

"*Sükiç koptı örlep kalıkka ağıp*

Ünin sumlıdı suri ibri okıp."

'Seher kuşu kalktı ve göğe doğru yükseldi; mezâmîr okur gibi, yabancı bir dilde ötmeğe başladı.' (KB: 5677).

Süwlin: Sülün kuşu (DLT I: 444; EDPT: 820).

"*Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takağu ıçgımma.*"

‘Kırdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma. Bu söz, meydanda olmayan bir şeyi ele geçirmek için elindekini harcayan kimseye söylenir.’ (DLT I: 447).

“Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme

Bek tut yavaş takağı süwlin yazın edirme.”

‘Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, Yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırda sülün arama.’ (DLT II: 11).

Şa: Alacalı bir kuş. Bu kuş daima yere yakın uçar (DLT III: 211; EDPT: 866).

Sertkaya, ‘*Şa*’nın Çince olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 21). Clauson ise daha temkinli olarak ‘*herhalde Çince alinan bir sözcüktür.*’ (Clauson 1967: 29) diyor.

Talwır: Keklik (DLT II: 173).

Tartar: Kumruya benzer bir kuş (DLT I: 485; EDPT: 536).

Tengelgüç: Dölengeç kuşu. Oğuzca (DLT III: 388).

Tewi kuş: Deve kuşu (DLT I: 331; EDPT: 436/7).

Todliç: Bir kuş adı (EDPT: 456).

“Kuğu korday erse ya turna yugak

Ya toy tut ya yügdik ya todliç ya kak.”

‘Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.’ (KB: 5377).

Togrıl: Yırtıcı kuşlardan bir kuş, bin kaz öldürür, bir tanesini yer. Bin kaz öldürür bir tanesini yer. Bu, erkek adı da olur (DLT I: 482).

Tubulgan: Bir kuş adı.

‘Bunun kanadında çelik varmış; dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş. Bunu bana kendisinden birçok faydalar edindiğim bir kimse haber verdi.’ (K. Mahmut) (DLT I: 519).

Turıga: Turga kuşu, bir çeşit serçe (DLT III: 174). (Turı +ga: EDPT: 531).

*Turna*⁵: Turna kuşu (DLT III: 239). Turña: (?d-): “Turna”: Eski Türkçede *turunya*, Orta Türkçede *turna* şeklindedir. Kıpçakça, Kumanca, Osmanlıca gibi tarihi Türk

⁵ Gıyasettin Ayaş, “Türkülerde Turna”, **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 13-33, 2003; Mehmet Karabolat, “Turnalar”, **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 61-64, 2003; Şükrü Elçin, “Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi”, **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 43-56, 2003. İbn Fazlan’ın anlattığına göre, Başkurlarda turnalarla ilgili bir inanış vardır. Bir kısım Başkurlar Turnaya taparlarmış. **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, s. 47, İstanbul 1995.

dillerinde de aynı şekilde geçmektedir. Azerice ve Türkmencede ise *durna* şeklindedir. Öte yandan, Yakutçada bu kelime *turuya* şeklindedir (EDPT: 551).

“Kökiş turna kökte ünin yangkular

Tizilmiş titir teg uçar yilküerer.”

‘Kökiş ve turnalar gökte yüksek sesle bağrışıyorlar; dizilmiş deve katarı gibi uçup kanat çalıyorlar.’ (KB: 74).

Turumta:y: Yırtıcı bir kuş. Bu ad erkeklere dahi ad olarak verilir ve takma ad olur (DLT III: 243; EDPT: 550).

Bu kuş esasen ‘*Bozdoğan*’ denilen kuştur. Sertkaya, ‘*Turumtay*’ın Moğolca olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 27).

Tuti: Tuti kuşu, papağan.

“Yori yalnguz işsiz ay yalnguk uzı

Tuti kıldı yalnguz tili kör sözi.”

‘Ey insanların ustası, tek başına ve arkadaşsız yürü; bak, papağan konuşup söz söylemeyi kendi başına öğrendi.’ (KB: 3361).

Ular: Keklik (DLT I: 122). Ular: “Yabani hindi, bir tür keklik.”

İlk kez KB’de görülmektedir. Türk dilinin bazı şubelerinde yaşamaktadır. Erkek keklik (EDPT: 150). Sertkaya, ‘*Ular*’ın Moğolca olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 27).

“Ular kuş ünin tüzdi ünder işin

Silig kız okır teg köngül bermişin.”

‘Keklik, sesine bir ahenk vererek eşine sesleniyor; sanki güzel bir kız gönül verdiğini çağırıyor.’ (KB: 75).

Us: Kerkes kuşu (EDPT: 240; barak EDPT: 360).

“Keldi manğa Tat

Aydım emdi yat

Kuşka bolup et

Seni tiler us böri.”

‘Bana bir Tat geldi, ona, yat, kuşlara et ol, kuşlar, kurtlar seni bekler dedim.’ (DLT I: 36).

“Us üşgürse ölü.”

‘Kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu, ölüme işarettir.’ (DLT I: 228). Bu söz ve itikat kuşkusuz eski Türk dininden bir bakiyedir.

“Üs es körüp yüksek kalık bodı çakar

Bilge kişi öğüt berip tawrak ukar.”

‘Kerkes kuşu leşi yüksek havadan görüp aşağıya iner, bilgin kişi öğüt vererek iyi anlar.’ (DLT III: 46). ‘Türklerin inancına göre, kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlamış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak çıkarmış. Bu köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış, bu son yavrusu olurmuş.’ (DLT I: 377).

Übgük: İbibik kuşu. Çigilce (DLT I: 110). (Übük: EDPT: 9).

Ürünğ kuş: Akdoğan (DLT I: 331). Ürünğ: “Ak olan nesne. Oğuzlar ‘اقا/ ak’ derler.” (DLT I: 134).

Ak: “Her şeyin beyazı. Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata ‘اتاقا/ ak at’ derler.” (DLT I: 81). <*a:k: “Beyaz” (EDPT: 75). Ürün: “Ak” (EDPT: 233). Kuş: (EDPT: 670).

“Buşmasar boz kuş tutar,

Evmeser ürünğ kuş tutar.”

‘Adam, işinde sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar. Adam, işinde sıkılmazsa av avladığında beyaz doğan avlar, acele etmezse doğanların en güzelini avlar. Bu söz, dileğine ermek için işinde acele etmemekle emrolunan kişi için söylenir.’ (DLT II: 12).

“Serinse kişi öz tilekin tapar

Serip turdaçı er ürünğ kuş tutar.”

‘Kişi sabrederse dilediğine kavuşur; sabredip bekleyen avcı ak kuş tutar.’ (KB: 1319).

“Azığlığ kür erke bu neng eksümez

Tutuğlı ürünğ kuşka meng eksümez.”

‘Cesur, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; ak doğan için de yem eksik olmaz.’ (KB: 2054).

“Uçuz tutma erdemni öğren oğul

Bu erdem yorıkı örüing kuş teg ol.”

‘Ey oğul erdemi kıymetsiz sayma, öğren; Bu erdemnin doğası ak kuşa benzer (KB: 3010).

"Örüng kuş kutı teg bu erdem kutı

Yori kuş atağıl sen erdem atı."

'Bu erdemin mutluluğu ak (doğan) kuşunki gibidir. Haydi sen de erdeme kuş adını ver.' (KB: 3011).

Yabakulak/ Kuburga/ Ühi/ Ügi: Baykuş. Yabaku ve Yemek dillerince (DLT I: 9, 161, 489; III: 56, 118, 238). *ü:gi:* (EDPT: 101).

Sertkaya, 'Ühi'nin Kençekçe (Sertkaya 2009: 27) olduğunu belirtir.

"Uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu

Ügi teg usuz bolsa tünle sayu."

'Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir.' (KB: 2314).

Yangan: Alaca karga, yalnız başı ak olan karga (DLT III: 240, 376).

Yuga:k: Su kuşu (DLT I: 222; III: 17; EDPT: 901).

"Kuğu korday erse ya turna yugak

Ya toy tut ya yügdik ya todliç ya kak."

'Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.' (KB: 5377).

Yun kuş: Tavus kuşu (DLT I: 331; III: 144).

Yügdik: Bir çeşit kuş. *Yögdik:* (EDPT: 911).

"Kuğu korday erse ya turna yugak

Ya toy tut ya yügdik ya todliç ya kak."

'Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todliç ve kazlar.' (KB: 5377).

Zanbı: "Za:nbı: ?ze:nbi". Gece öten çekirgeye benzer bir böcek, orak kuşu (DLT III: 441). Clauson ilk hecenin Çince 'ching' sözünden geldiğini belirtir (EDPT: 989). Sertkaya, 'Zanbı'nın Çince olduğunu belirtir (Sertkaya 2009: 22).

Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar

Sıra No	KUŞUN ADI	KUŞUN TANIMI	KB		DLT	
			Var	Yok	Var	Yok
1	Ang	Yağı ile ilâç yapılan bir kuş		+	+	
2	Angıt	Ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş.		+	+	

3	Ayayarsgu	Yarasa (Çigilce)		+	+	
4	Bağırlak	Bağırtlak denen kuş		+	+	
5	Balıkçın	Balık avlayan bir ak kuş		+	+	
6	Baybayuk	Kelebek kuşu denilen bir kuştur		+	+	
7	Bodh	Toy kuşu	+		+	
8	Budursın	Bıldırın		+	+	
9	Çafli	Şahin kuşudur		+	+	
10	Çagrı	Doğan kuşu, çakır kuşu.		+	+	
11	Çançarga	Serçe kuşu.		+	+	
12	Çekik	Serçeye benzer alacalı bir kuş		+	+	
13	Çibek kırkuy	Delice doğan		+	+	
14	Çulık	Çulluk, öveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu.		+	+	
15	Çumguk	Ayağı ve başı kızıl, kanadında ak tüy olan karga, ala karga	+		+	
16	El kuş	Kartala benzeyen alacalı bir kuş.		+	+	
17	Karakuş	Tavşancıl	+		+	
18	Karga	Karga		+	+	
19	Kargılaç	Kırlangıç kuşu		+	+	
20	Karguy	Atmaca		+	+	
21	Kaşgalak	Ördekten küçük bir su kuşu		+	+	
22	Kaz	Kaz	+		+	
23	Kayserî	Bir kuş	+			+
24	Keklik	Keklik	+		+	
25	Kekük	Seksek kuşu, kemiği büyü ve tılsım için kullanılır.	+	+	+	
26	Kepeli	Yarasa, gece kuşu		+	+	
27	Kıl kuş (kıl kuyruk kuşu)	Ördeğe benzer bir kuş, ilkbaharda gelir.	+		+	
28	Kız kuş	Renkten renge giren bir kuş		+	+	
29	Korday	Kuşu cinsinden bir kuş.	+		+	

30	Kökürçkün	Güvercin		+	+	
31	Köti kızlak	Kuyruğu kırmızı bir çeşit kaba kuş		+	+	
32	Kökiş	Ötücü bir kuş	+			+
33	Kuburga	Baykuş		+	+	
34	Kuğu	Kuğu kuşu	+		+	
35	Kuşgaç	Serçe kuşu		+	+	
36	Kuzgun	Kuzgun	+		+	
37	Küzkünek	Hava yutmakla geçinen bir kuş.		+	+	
38	Laçın	Şahin	+		+	
39	Ördek	Ördek	+		+	
40	Saksağan/Sağızgan	Saksağan	+		+	
41	Sanduvaç	Bülbül	+		+	
42	Rây-ı hindi	Ötücü bir kuş	+			+
43	Seçe	Serçe kuşu (Oğuzca).		+		+
44	Semürgük	Bülbüle benzer kuş (Balasagun dilince)	+		+	
45	Sığırcık	Sığırcık kuşu	+		+	
46	Songkur	Sonkur kuşu	+		+	
47	Sundılaç	Yund kuşu, çayır kuşu		+	+	
48	Sükiç	Bir kuştur	+			+
49	Süwlin	Sülün kuşu		+	+	
50	Şa	Alacalı bir kuş		+	+	
51	Talwır	Keklik		+	+	
52	Tartar	Kumruya benzer bir kuş		+	+	
53	Tengelgüç	Dölengeç kuşu (Oğuzca).		+	+	
54	Tewi kuş	Deve kuşu		+	+	
55	Todliç	Bir kuş adı	+			+
56	Togrıl	Yırtıcı kuşlardan bir kuş		+	+	
57	ubulgan	Bir kuş adı. Bunun kanadında çelik varmış.		+	+	
58	Turna	Turna kuşu	+		+	

59	Turumtay	Yırtıcı bir kuş		+	+	
60	Tuti.	Tuti kuşu, papağan	+			+
61	Ular	Erkek keklik	+		+	
62	Us	Kerkes kuşu. Hakkında efsane vardır. Barak köpeği bu kuşun yavrusuymuş.		+	+	
63	Übgük	İbibik kuşu (Çigilce).		+	+	
64	Ürüng kuş	Akdoğan	+		+	
65	Yabakulak/ Kuburga/Ühi/ Ügi	Baykuş	+		+	
66	Yangan	Alaca karga		+	+	
67	Yugak	Su kuşu	+		+	
68	Yun kuş	Tavus kuşu		+	+	
69	Yügdik	Bir kuş cinsi	+			+
70	Zanbı	Gece öten çekirgeye benzer bir böcek, orak kuşu.		+	+	
TOPLAM			29	41	62	8

Sonuç

Sosyal hayattan kopuk olmayan, bilâkis birebir sosyal hayatın içine yerleşmiş olan KB ve DLT'deki kuş adları, büyük bir zenginlik göstermektedir. Çağdaş olan bu iki eserde geçen kuş sayısı 70'tir. Bunlardan KB'de 29, DLT'de ise 62 kuş adı geçmektedir. Buna göre, KB'de geçen kuş adlarından 8'i DLT'de geçmemekte, DLT'de geçen 62 kuş adından ise 41'i KB'de bulunmamaktadır. Bir sözlük niteliğinde olan DLT'de yer alan kuş adlarının önemli bir kısmının KB'de bulunmaması bu eserin manzum olması dolayısıyla sözvarlığının sınırlı olmasıyla ilgilidir. Ördek, kaz, serçe ve keklik gibi kuşların birden çok adı veya alt türlerinin ayrı adlarının bulunduğu görülmektedir. Çağdaş olan bu iki eserdeki 70 kuş adının azımsanmayacak bir sayı olduğu açıktır. Bu kuş adlarından Çağrı, Tuğrul, Doğan, Turumtay, Karakuş ve Songkur gibi adlar aynı zamanda Türk Onomastiğinde önemli bir yere sahiptir. Türkçedeki kuş adlarının tarihî bir bakış açısıyla incelenmesinde müracaat edilecek ilk ve önemli iki eser olan KB ve DLT bu bakımdan da Türkçenin yapı taşları arasında yerini almalıdır. Her iki eserde de kuşlarla ilgili çok sayıda atasözleri ve benzetmeler bulunmaktadır. DLT'de geçen *tubulgan* kuşu hakkındaki anlatılar, *Us/ kerkes* kuşu

hakkındaki inanışlar ve bu kuşun 'barak' denen uzun tüylü köpekle öz kardeş olması ile *ang* denilen kuşun yağının ilaç olarak, *kekük* kuşunun kemiğinin ise büyü ve tılsım amacıyla kullanılması, *küzkünek* adlı kuşun geçiminin hava yutmakla olması ilgi çekicidir. KB'de geçen '*Rây-ı Hindî*' ve '*Kayserî*' adlı kuşlar hakkında inanmalar olması muhtemel ise de bu yönde bir bulguya rastlanılmamıştır. Bu iki kuşun adına dönemin diğer eserlerinde ve E. Denison Ross tarafından hazırlanan '*Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançu ve Çince Sözlüğü*'nde de rastlanmamıştır (Ross 1994). *Rây-ı Hindî* ve *Kayserî* adlı bu iki kuş Tavgaç Ulu Buğra Han'ın (Ebû Ali Hasan) cülûsu dolayısıyla geçmektedir. Edebî metinlerde, gerek yapısının, gerekse anlamının çözümü en güç kelime, deyim veya terimler eserde ancak bir kez kullanılmış '*hapax legomenon*' olup emsalî bulunmayanlardır. KB'nin yöntemi temsili anlatım olmak yanında (Taş 2010: 1880-1897), eserde birtakım mitolojik unsurlar da vardır. Burada müellif sanat yaparak, *Rây-ı Hindî* ile Gaznelilerden, *Kayserî* ile de Bizans'tan, Han'ın cülûsunu tebrik etmek ve Selçuklulara karşı ittifak aramak amacıyla gelen elçilik heyetlerini veya '*berid*' teşkilâtının '*güvercin postaları*'nı kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sonuç itibariyle, KB ve DLT sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, Doğa tarihçilerimiz ve özellikle Kuş Bilimcileri (*Ornithologist*) tarafından da mutlaka ele alınıp değerlendirilmesi gereken kıymetli eserlerdir.

Kısaltmalar

- Çev: Çeviren.
 DKH: Dede Korkut Hikâyeleri (Dede Korkut Kitabı I).
 DLT: Divanü Lugati't Türk (Kâşgarlı Mahmud).
 EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.
 Haz: Hazırlayan.
 KB: Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib).
 s: Sayfa/ Sayfalar.
 TDK: Türk Dil kurumu.
 TKAE: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
 TTK: Türk Tarih Kurumu.

KAYNAKLAR

- AMANOĞLU, Ebulfez, "Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 13, s. 61-67, Erzurum 1999.
 AYTAŞ, Gıyasettin, "Türkülerde Turna", **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 13-33, 2003.

- BİLGE, Kilisli Rifat, "Divanü Lûgati't Türk ve Emirî Efendi", **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 430, s. 182-189, 1987.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali, "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", **Turkish Studies**, Cilt 2/4, s. 1110-1118, Sonbahar 2007.
- CLAUSON, Sır Gerard, "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 19-37, 1966-1967.
- CLAUSON, Sır Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford 1972.
- COŞAR, A.Mevhibe-GÜNEŞ, Bahadır, "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 21, s. 167-231, Bahar 2011-a.
- COŞAR, A.Mevhibe-GÜNEŞ, Bahadır, "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 21, s. 19-85, Güz 2011-b.
- ÇAL, Halit, "Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 89, s. 220-239, 2011.
- ÇORUHLU, Yaşar, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi I", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı: 102, s. 53-60, Haziran 1995.
- ÇORUHLU, Yaşar, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi II", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı: 103, s. 55-60, Temmuz 1995.
- EBERHARD, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev. N. Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara 1996.
- EL CAHİZ, Fazâ'il el Etrâk, (Haz: Ramazan Şeşen), TKAE Yayınları, Ankara 1988.
- ELÇİN, Şükrü, "Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi", **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 43-56, 2003.
- EREN, Hasan, "Etimoloji Araştırmaları", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 9, s. 95-96, 1951.
- ERSOYLU, Halil, "Türk Dünyasının Folklor ve Etnografyasında Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8, s. 83-93, Ekim 1980.
- ERSOYLU, Halil, "Türk Dünyasının Düşünce Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, s. 76-125, Nisan 1981.
- ERSOYLU, Halil, "Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, s. 167-192, Nisan 1982.

- İBN FAZLAN, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, (Haz: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.
- İLHAN, Nadir-ŞENEL, Mustafa, "Dîvânu Lugat'it Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler Ve Kavram Alanları", **Turkish Studies**, Cilt 3/1, s. 259-277, Kış 2008.
- İSKENDERZÂDE, Lale Avşar, "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, s. 255-269, 2010.
- İZGİ, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- KARABEYOĞLU, Adnan Rüştü-ERSOY, Asu, "Kültürel Kavramlaştırma ve Kutadgu Bilig'de Kuş Tasvirleri", **Turkish Studies**, Cilt 7/2, s. 621-642, İlkbahar 2012.
- KARABOLAT, Mehmet, "Turnalar", **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, s. 61-64, 2003.
- KARADOĞAN, Ahmet, "Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 57, s. 109-116, 2003.
- KÂŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lugati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara 2006.
- KAYA, Muharrem, "Dede Korkut Kitabı ve Manas Destanlarında Av", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 96-106, Ocak 2009.
- KAYMAZ, Zeki, "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", **Turkish Studies**, Cilt 4/3, s. 1408-1422, İlkbahar 2009.
- ÖGEL, Bahaeddin, "Türklerde Kartal ve Kartal Arması", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 118, s. 208-226, Ağustos 1972.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- ÖNCÜL, Kürşat, "Masallardaki Devlet Kuşu Motifi", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 84, s. 175-181, 2009.
- ÖNDER, Sevim Yılmaz, "Oğuz Resmi ile Avlanma", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 12-21, Ocak 2009.
- ÖNEY, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", **Malazgirt Armağanı**, s. 139-172, TTK Yayınları, Ankara 1972.
- ÖZBAŞ, Mustafa, "Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 88, s. 57-65, 2010.

- ROSS, E. Denison, **Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançu ve Çince Sözlüğü**, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), TDK Yayınları, Seri: 605, Ankara 1994.
- SERTKAYA, Osman Fikri, "Divânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut'un Divânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, s. 9-38, Güz 2009.
- SEVER, Mustafa, "Türk Mitolojisinde Kuşlar", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 42, s. 83-88, 1999.
- ŞEŞEN, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- ŞİRİN, USER Hatice, "Runik Harfli Türk Yazıtlarında Av", **Dil Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 1, s. 49-59, Güz 2007.
- TAŞ, İsmail, "Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı", **Turkish Studies**, Cilt 5/3, s. 1880-1897, Yaz 2010.
- TEVFİKOĞLU, Muhtar, **Ali Emiri Efendi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- TÜRKMEN, Nalân, "Avcı Kuş İkonografisi ve Hünernâme'deki Betimlemeleri", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 79-95, Ocak 2009.
- ÜŞENMEZ, Emek, "Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında", **Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 3, Sayı: 1, s. 247-253, 2008.
- YAZICI, Hasan, "Dede Korkut Hikâyelerinde Av", **Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı: 1, s. 107-123, Ocak 2009.
- YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, (Haz: Reşid Rahmeti Arat), Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2006.